

УДК 343.98

Н. М. Арефіна
старший судовий експерт

*Житомирське відділення
Київського науково-дослідного інституту судових експертиз
Міністерства юстиції України*

ОСОБЛИВОСТІ ВРАХУВАННЯ ДУМКИ ДИТИНИ У СПРАВАХ ЩОДО СПІРНИХ ПИТАНЬ ВИХОВАННЯ ТА ВИЗНАЧЕННЯ МІСЦЯ ЇЇ ПРОЖИВАННЯ

У статті проаналізовано сучасний стан механізмів забезпечення права дитини на висловлювання власної думки з питань визначення її місця проживання та поглядів щодо спілкування з кожним із батьків після розірвання між ними відносин. За результатами аналізу викладені пропозиції щодо забезпечення об'єктивності оцінки думки дитини та створення умов адаптації членів колишньої сім'ї до наслідків порушення сімейних відносин.

Дитина у сьогоднішній з моменту народження набуває значного обсягу прав, передбачених як вітчизняною, так і міжнародною нормативно-правовою базою, до яких належать право на ім'я та набуття громадянства, право на життя, освіту та вільний розвиток, право користуватися батьківською турботою чи опікою держави, благами соціального забезпечення та послугами системи охорони здоров'я, право на захист від економічної та усіх форм сексуальної експлуатації, право вільно виражати свої думки, шукати, одержувати і передавати інформацію та ідеї будь-якого роду за допомогою різних засобів на вибір дитини тощо.

Із вдосконаленням законодавства, в тому числі й національного, відмічається розуміння правниками недостатності спрямованості на приділення уваги переважно батьківським правам і обов'язкам при розгляді справ щодо спірних питань, які виникають із сімейних правовідносин. Дедалі більше приділяється увага правам саме дитини, аналізу її особистої думки стосовно питань, що стосуються усіх аспектів її життя.

Так, ч. 2 та 3 ст. 148 СК України передбачено з'ясування думки дитини (отримання її згоди), яка досягла семирічного віку, у разі зміни прізвища її батьками / одним з батьків. Відповідно до ч. 2 ст. 160 СК України визначення місця проживання дитини здійснюється за спільною згодою батьків та самої дитини, яка досягла десятирічного віку. Частиною 3 ст. 160 СК України закріплено право дитини чотирнадцятирічного віку самостійно визначати своє місце проживання у разі окремого проживання батьків. Крім того, нормами ст. 171 СК України та ст. 12 Конвенції про права дитини закріплено її право в незалежності від віку бути вислуханою (вільно висловлювати погляди / думку) з усіх питань, які стосуються її життя, з урахуванням її віку, рівня розвитку та здатності сформулювати власні погляди [1, 2].

Разом з тим, приписи чинного законодавства лишають суду можливість постановити рішення всупереч думці дитини, якщо цього вимагають її інтереси. Наведене включає в себе аналіз умов виховання дитини (ставлення кожного з батьків до своїх обов'язків, їх моральні якості, характер роботи тощо) з урахуванням її віку та стану здоров'я. У цілому, визначальним для суду є з'ясування питання чи не створюють умови виховання загрози для нормального психічного розвитку дитини. При цьому питання особистої прихильності дитини до кожного з батьків потребує з'ясування підґрунтя її утворення. За таких обставин може виникнути потреба в проведенні судово-психологічної експертизи.

Групою дослідників серед завдань психологічної експертизи у справах щодо спірних питань виховання та визначення місця проживання дитини також відмічається необхідність з'ясування її найліпших інтересів. При цьому акцент ставиться на з'ясуванні безпосередньо думки дитини щодо місця її проживання [3]. Тобто, як ми бачимо, відбувається отожднення понять «найліпші інтереси» та «думка» дитини.

Враховуючи вище викладене, представляється необхідним звернутись до тлумачення провідних понять перш ніж розглядати особливості реалізації права дитини на висловлювання власних думок та поглядів.

З точки зору наукової психології думкою є мовленнєве вираження переконань або установок; умовивід або сукупність логічно пов'язаних умовиводів, достовірність, істинність яких не є доведеною, а ще потребує перевірки. Поглядами є знання про якісь явища, предмети, світ у цілому в єдності з вираженим ставленням особистості до цих явищ, предметів тощо [4]. Як ми бачимо, формування поглядів та думок будується на деяких фактах або даних, певному життєвому досвіді та характеризується значною долею суб'єктивності.

Поряд із наведеним, обмежена віковими особливостями цивільна дієздатність дитини зумовлює залежність від дорослих, що позначається на формуванні її життєвого досвіду та відповідно поглядів, умовиводів, установок і не рідко стає перепорою для реалізації ряду її прав. Найбільш розповсюдженим випадком, як вбачається з практичного досвіду проведення експертних психологічних досліджень у справах щодо спірних питань виховання та визначення місця проживання дитини, є обмеження / спотворення її сімейних зв'язків після розлучення батьків. Наведене невід'ємно пов'язано з перебуванням дитини в обставинах гострих конфліктних відношень між колишнім подружжям, що супроводжується з'ясуванням між ними взаємин не виключаючи усвідомленого маніпулювання дитиною як своєрідним знаряддям для помсти опонентів. Не поодинокими також є випадки уникнення одним із подружжя спілкування та зустрічей з іншим на фоні глибокої образи, що супроводжується відповідним моделюванням особистого простору дитини та її контактів з другим із батьків.

Такі умови мікросоціального середовища в поєднанні з недостатнім рівнем сформованості розумового розвитку та емоційної сфери, обумовлени-

ми віковими особливостями дитини, здатні суттєво впливати на формування її поглядів відносно усіх аспектів життєдіяльності, що значною мірою позначається й на висловлюванні умовно власного ставлення щодо подій, учасницею яких вона є. За таких обставин створюються сприятливі умови для найбільш завуальованого порушення права дитини на висловлювання власної думки ще на стадії формування такої.

Так, перше перед чим опиняється дитина в ситуації розлучення батьків, це вибір сторони. Ситуація порушення сімейних відносин завжди супроводжується підвищеним хвилюванням через руйнацію звичного для дитини осередку та укладу життя, що здатне значною мірою ускладнити прийняття нею зваженого рішення. Підвищена вразливість дитини у таких обставинах створює сприятливі умови для впливу на її погляди з боку дорослих. Однак слід відрізнити вплив на формування поглядів дитини, який сприяє розвитку сильної та вільної особистості (виховання), від впливу, що може зашкодити її нормальному соціально-психологічному розвитку за рахунок маніпулювання нею.

Слід пам'ятати, що процес формування дитячої думки завжди відбувається під впливом її оточуючого осередку, яке стає першочерговим взірцем для наслідування як в поведінці, так й у відношенні сприйняття оточуючого середовища.

У повсякденному житті, як правило, базисом для формування думки виступають ті особи, які мають в очах дитини найбільший авторитет. Переважно такими особами є ті, які постійно знаходяться поруч. Враховуючи наведене, а також зумовлену віком віктимність і соціально-побутову залежність від дорослого, дитина, проживаючи з одним із батьків, певною мірою підпорядковує власне сприйняття обставин його стереотипам, оціночним судженням та емоційним реакціям на опонента. Поступово той з батьків, з ким лишається проживати дитина після розірвання шлюбу стає для неї найбільш значимою особою.

Безумовно наведеному сприяє певна ізоляція від того з батьків, від кого дитина проживає окремо, що обумовлено як фактичним окремим проживанням дорослих через розірвання відносин, так й породженою конфліктом емоційною дистанцією між ними. За такої ситуації доволі частим на перший план виходить нерозуміння однієї зі сторін тих обставин, що дитина, відчувачи прихильність до обох батьків при їх спільному проживанні, починає висловлювати небажання спілкуватись з тим із батьків, від кого після розірвання шлюбу проживає окремо.

З іншого боку статус авторитету не рідко будується на підставі максимального задоволення інтересів і захоплень дитини, які, в силу вікових особливостей, пов'язані з примітивними бажаннями. Виходить, якщо політика того з батьків, з ким лишається проживати дитина після розірвання шлюбу, ведеться таким чином, що достатньо задовольняє її інтереси, то її думка буде максимально відображати думку саме цього дорослого. Досвід проведення експертиз у справах щодо спірних питань виховання та визначення місця

проживання дитини показує, що за таких обставин дитина починає проявляти схильність до уникнення будь-яких контактів навіть з тим із батьків, з яким до розірвання шлюбу у неї був доволі глибокий емоційний зв'язок.

Експертний аналіз вихідних даних, дослідження сімейних зв'язків та механізмів їх руйнування, а також результатів психологічного обстеження дітей та їх батьків у справах щодо спірних питань виховання та визначення місця проживання дитини дозволив виявити фактори, які здатні впливати на формування поглядів дитини на досліджувані сімейні обставини, що позначається на висловлюванні нею думки стосовно визначення її місця проживання та умов спілкування з кожним із батьків.

Перш за все сприятливим підґрунтям виступає різного ступеню ізоляція дитини від того з батьків, від кого вона проживає окремо після розірвання шлюбу. Наведене суттєво обмежує, а інколи унеможливує доступ дитини до точки зору другої сторони на події, які призвели до руйнування сімейних відносин, що створює умови для формування дитиною поглядів лише на підставі сприйняття ситуації однією стороною.

Не менш важливим є демонстрація дитині негативних якостей та вчинків опонента, з одночасним отождоенням значимим дорослим власних почуттів з почуттями самої дитини та ініціювання ситуації надання останньою відповідної оцінки подіям. До таких негативних якостей, як правило, відносяться обманювання, байдужість або навіть жорстокість того з батьків, від кого дитина проживає окремо.

Щодо негативних вчинків, то спроба окремо проживаючого дорослого поспілкуватись з дитиною може трактуватись як вчинення тиску на неї або переслідування. При цьому під час цілеспрямованої психологічної бесіди нерідко від самої дитини можливо почути побоювання спроб її викрадення тим з батьків, від кого вона проживає окремо. При цьому здебільшого причини такого побоювання сама дитина пояснити не може або ці пояснення не мають раціональної основи.

Відомі також випадки прагнення нівелювати в очах дитини авторитет окремо проживаючого з батьків шляхом демонстрації його зради та/або самостійного рішення покинути сім'ю і саму дитину як першопричини розірвання шлюбу. Нерідкими є також інциденти активного втягування дитини до з'ясування взаємин між колишнім подружжям, ініціювання значимим дорослим ситуації пошуку у дитини підтримки, захисту від другої сторони або демонстрації значимим дорослим страждань, які йому спричиняють будь-які контакти з опонентом.

Наведена стратегія, в силу конфліктності створеної ситуації, є для дитини стресовою та такою, що викликає і підтримує почуття тривоги. Врешті-решт, стає неважливим хто з батьків насправді ініціює суперечки. Поступово той з батьків, від кого дитина проживає окремо, починає виступати для неї подразником, тим об'єктом, поява якого руйнує відчуття стабільності, провокує бажання надалі уникати зустрічей із ним. Наслідуючи з дня у день мо-

дель поведінки та емоційні реакції значимого дорослого, вона починає видавати його оціночні судження та погляди на існуючі обставини за власні.

В цей період часу посилення уваги та піклування про дитину з боку сімейних зв'язків (рідше друзів) значимого дорослого формує у свідомості дитини коло «бажаних» контактів. Відповідно, умови певної ізоляції дитини від окремо проживаючого з батьків розповсюджуються й на його сімейні зв'язки, формуючи у свідомості дитини коло «небажаних» контактів. Поступово навколо дитини створюється нова історія її життя, в якій не має місця минулому, у тому числі небажаним зв'язкам, що побічно розповсюджується й на її особисті, вже історичні почуття до окремо проживаючого дорослого.

Наслідком такого розвитку обставин виступає те, що на момент розгляду справи у суді дитина вже здатна висловлювати так би мовити власні погляди щодо сімейних обставин і думку з приводу свого місця проживання та умов спілкування з кожним із батьків. Як показує досвід, саме з приводу природи висловленого дитиною небажання спілкуватись з окремо проживаючим з батьків у суду постає питання щодо його самостійності.

Разом з тим, аналізом експертної практики проведення судово-психологічних експертиз у подібних справах встановлено, що у переважній більшості випадків висловлена дитиною думка щодо небажання спілкуватись з окремо проживаючим з батьків обумовлена здійсненням впливу значимого дорослого на сприйняття виниклих сімейних обставин. При цьому результати психодіагностичних вимірів у більшості випадків дозволяють говорити про доступність дитини процедури корекції дитячо-батьківських відносин з окремо проживаючим з батьків.

Поряд із наведеним, навіть винесення рішення суду на користь другої сторони (окремо проживаючого з батьків) в частині усунення перешкод у спілкуванні з дитиною не завжди приносить позитивні результати. Наведене обумовлено природою руйнування системно-функціональних і емоційно-ближких відносин, що продиктовано тривалістю конфліктної ситуації, яка бере початок ще до розірвання шлюбу. Тобто, розрив подружніх відносин є кризовою ситуацією, спровокованою психологічними причинами, які супроводжуються болючими переживаннями переходу колишнього подружжя в пост подружню фазу сімейних відносин, наслідками якої є руйнування/спотворення сімейних стосунків, в тому числі й дитячо-батьківських, що має негативний вплив на соціально-психологічний розвиток дитини та потребує пролонгованої кваліфікованої допомоги усім членам колишньої сім'ї [5]. Вищевикладене дозволяє окреслити ряд проблемних питань, які потребують свого врегулювання на законодавчому рівні для максимального забезпечення дитячих прав.

Так, на стадії розгляду справ щодо спірних питань виховання та визначення місця проживання дитини актуальним представляється об'єктивна оцінка думки та поглядів дитини щодо виниклих сімейних обставин за допомогою обов'язкового використання спеціальних психологічних знань – судово-психологічної експертизи.

На стадії проведення судово-психологічної експертизи необхідним є повне та всебічне дослідження обставин справи, зокрема врахування механізмів формування певних сімейних стереотипів, характеру взаємовідносин усіх членів родини; обставини руйнування системно-функціональних і емоційно-близьких сімейних відносин (виникнення та розгортання конфлікту, з'ясування його причин та прогноз його впливу на подальший психічний розвиток дитини); з'ясування виховної позиції кожного з батьків, ступеня чутливості кожного з них до індивідуальних потреб дитини; ступеня та природи (причин) прив'язаності дитини до кожного з батьків (інших родичів); характеру впливу з боку дорослих на сприйняття дитиною виниклих сімейних обставин. Тобто, наведене під ціллю експертизи визначає необхідність надати об'єктивну інформацію у вигляді професійної точки зору, яка у кінцевому результаті має на меті допомогти суду прийняти рішення.

Не менш важливим представляється здійснення соціальними службами кваліфікованого супроводу сімей, які розірвали шлюбні відносини та мають обов'язки по вихованню спільної дитини, задля врегулювання наслідків розлучення в юридичному (встановлення балансу між батьківськими обов'язками та правом на опіку), емоційному (врегулювання суперечок, ініціювання прагнення до переговорів задля нівелювання почуттів безпорадності, відчаю та злості) та психологічному (розвиток довіри до колишнього партнера, прийняття статусу автономності, синтезу нової ідентичності та пошуку нових об'єктів для стосунків) планах [6].

Перелік посилань

1. *Сімейний кодекс* України [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2947-14>.
2. *Конвенція про права дитини* [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_021.
3. Сафуанов Ф. С. Харитонова Н. К., Русаковская О. А. Психолого-психиатрическая экспертиза по судебным спорам между родителями о воспитании и месте жительства ребёнка. 2-е изд., испр. Москва, 2012. 192 с.
4. Контохов Н. И. Прикладные аспекты современной психологии: термины, законы, концепции, методы: справоч. изд. Москва, 1992. 182 с.
5. Навайтис Г. А. Опыт психологического консультирования супружеских конфликтов // Психологический журнал. 1983. № 3. С. 17–25.
6. Видра Т. Помощь разведенным родителям и их детям. От трагедии к надежде Москва, 2000. 224 с.

ОСОБЕННОСТИ УЧЕТА МНЕНИЯ РЕБЕНКА В ДЕЛАХ О СПОРНЫХ ВОПРОСАХ ВОСПИТАНИЯ И ОПРЕДЕЛЕНИЯ МЕСТА ЕГО ПРОЖИВАНИЯ

Н. М. Арефина

В статье рассмотрены теоретические и методологические проблемы обеспечения права ребенка на выражение собственного мнения по вопросам определения его места жительства и взглядов на общение с каждым из родителей после расторжения между ними

брака (раздельного проживания). На основании анализа экспертного опыта использования специальных психологических знаний в делах по спорным вопросам о воспитании и определении места жительства ребенка рассмотрены психологические факторы, влияющие на формирование искаженного восприятия ребенком возникших семейных отношений под воздействием неправильной воспитательной позиции родителя. Указано на психотравмирующее влияние пребывания ребенка в ситуации затяжного конфликта между бывшими супругами, затронуты основные риски конфликтных взаимоотношений для полноценного развития ребенка. В качестве последствий негативного влияния на психологическое состояние и развитие ребенка указаны: переживание им негативных эмоций, что приводит к психическому напряжению, нарушение социальной ситуации развития, необходимой для формирования у ребенка возрастных психологических новообразований, конструктивных форм поведения для обеспечения надлежащего уровня социально-психологической адаптации к возникшим жизненным условиям. По результатам проведенного анализа указана необходимость урегулирования на законодательном уровне обязательного использования специальных психологических знаний при оценке мнения ребенка относительно вопросов его местожительства и общения с каждым из родителей после расторжения ими брака в виде назначения судебно-психологической экспертизы. Также указана необходимость осуществления социальными службами квалифицированного сопровождения семей после расторжения брака, которые не способны самостоятельно урегулировать конфликтные взаимоотношения, для нивелирования негативных последствий и создания оптимальных условий адаптации всех членов бывшей семьи к последствиям нарушения семейных отношений.

**FEATURES OF THE CONSIDERATION OF THE CHILD'S OPINION IN CASES
CONCERNING DISPUTABLE ISSUES OF UPBRINGING
AND DETERMINING THE PLACE OF THIS RESIDENCE**

N. Arefina

The article deals with theoretical and methodological problems of ensuring the right of the child to express his own opinion on the issues of determining his place of residence and views on communication with each of his parents after the divorce. The analysis of expert experience in the use of special psychological knowledge in cases on controversial questions about the upbringing and identification of a child's place of residence has revealed psychological factors that influence the formation of a child's distorted perception of family relationships that have arisen under the influence of the parent's incorrect educational position. It is pointed out the psycho-traumatic effect of the child's stay in the situation of protracted conflict between the former spouses, the main risks of conflict relationships for the proper development of the child are considered. As the consequences of the negative impact on the psychological state and development of the child are indicated: the experience of negative emotions, which leads to mental stress, a violation of the social development situation necessary for the formation of age-related psychological neoplasms, constructive behavior patterns to ensure an appropriate level of socio-psychological adaptation to life conditions. The need to consolidate at the legislative level the mandatory use of special psychological knowledge in assessing the views of the child on the issues of his place of residence and communication with each of the parents after the dissolution of marriage in the form of psychological expertise. The urgency of the implementation by the social services of the qualified support of families after the dissolution of marriage, which are not able to independently resolve conflict relations, is highlighted, to reduce the negative consequences of the violation of family relations and create optimal conditions for the adaptation of all members of the former family to the new conditions.